

7. Григорьева Е. В. Подходы к исследованию идентичности: интегративная позиция / Е. В. Григорьева // ЧФ : Социальный психолог. – 2008. – № 2 (16). – С. 111–118.
8. Зливков В. Л. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології / В. Л. Зливков // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 128–136.
9. Злобіна О. Г. Ідентичність особистості та її зміни / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга // Мистецтво життєтворчості особистості : наук.-метод. посіб. у 2 ч. / за ред. В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань та ін. – К. : 1997. – Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. – С. 169–205.
10. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт. Исследование социальной идентичности на пути к примирению в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2003. – Вып. 2. – 360 с.
11. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено / Г. Лейтц ; пер. с нем. А. М. Бобовикова. – М. : Когито-Центр, 2007. – 380 с.
12. Солдатова Е. Л. Динамика эго-идентичности и представлений о будущем в нормативных кризисах взрослости / Е. Л. Солдатова // Психологическая наука и образование. – 2006. – № 2. – С. 16–29.
13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
14. Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 256 с.
15. Идентичность: Хрестоматия / сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО МОДЭК, 2008. – 272 с.
16. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений ; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн ; пер. с англ. А. В. Ярхо, Л. Г. Ионин. – СПб. : Лениздат, 1992. – 400 с.

© Чорна Л. Г.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ І ГЕНДЕРНИЙ ДИСКУРС

З. В. Юрченко, м. Івано-Франківськ

Аналізуються та узагальнюються основні теоретичні підходи до розуміння детермінант насильства у сімейних взаєминах; систематизацію його провідних чинників здійснено в соціокультурному і гендерному аспектах.

Ключові слова: сімейні стосунки в етнокультурній традиції, гендерна соціалізація, гендерна культура, гендерні ролі, стереотипи і настановлення, насильство в сім'ї.

Анализируются и обобщаются основные теоретические подходы к пониманию детерминант насилия в семейных взаимоотношениях; систематизация его ведущих факторов осуществлена в социокультурном и гендерном измерениях.

Ключевые слова: семейные отношения в этнокультурной традиции, гендерная социализация, гендерная культура, гендерные роли, стереотипы и установки, насилие в семье.

The article analyzes and summarizes the major theoretical approaches to understanding the determinants of family violence, ordering his leading factors implemented in the socio-cultural and gender dimensions.

Key words: family relations in ethnic and cultural traditions, gender socialization, gender culture, gender roles, stereotypes and installation, violence in family.

Проблема. У наш час, такий тривожний і бентежний, економічно і соціально нестабільний, суспільно хисткий і вибухово небезпечний непередбачуваними подіями і полярно змінюваними цінностями, сім'я, хоч і зазнає значного негативного впливу, але й далі залишається тим єдиним острівцем у бурхливому життєвому морі, де людина може знайти свій прихисток, розраду і надію. Специфіка сімейного виховання полягає насамперед у тому, що воно емоційніше за своїм характером, ніж будь-яке інше, бо здійснюється через батьківську любов до дітей і їхні теплі почуття до батьків у відповідь. Дитина первинно більш сприйнятлива до впливу сім'ї, ніж до будь-якого іншого. Саме в родині вона спочатку несвідомо шукає захисту, саме сім'я допомагає дитині набути впевненості в собі, знайти своє місце в житті. Отже, сім'я поступово привчає дитину до соціального життя і поетапно розширює її світогляд і досвід.

А проте реальністю нашого часу є значне зниження життєвого рівня сім'ї, руйнація її позитивних традицій і звичаїв виховання дітей, зростання кількості розлучень, часто збайдужіння батьків до дітей, відмова від батьківських обов'язків, систематичне застосування фізичного і психологічного насильства у подружніх стосунках та щодо дітей. За таких умов зростаюча особистість опиняється в емоційній й соціальній ізоляції, її потреби ігноруються, що зумовлює виникнення соціальної дезадаптованості.

Загалом сім'я уражена насильством, жертвами якого, окрім дітей, стають передусім жінки, перестарілі, тобто найслабші її члени; вона перетворюється на джерело поширення аморальності, пияцтва, сексуальної розбещеності, суїциду, наркоманії, злочинності тощо. Атмосфера постійного страху покарання, приниження спотворює дитячі душі, формує із синів та доньок потенційних сімейних тиранів у майбутньому.

Однак, незважаючи на науково-практичне значення проблеми насильства в сім'ї, доводиться констатувати, що у психологічному вимірі вона й досі вивчена недостатньо. У теоретико-методологічному плані остаточно не розв'язаним залишається питання соціокультурних, соціально-психологічних детермінант, що зумовлюють насильство в сім'ї, його динаміку в контексті суспільної моралі, культурних універсалій (етик) та культурної специфіки (емик).

Метою статті є аналіз зарубіжних теоретичних підходів до розуміння детермінант насильства в сімейних стосунках, генези цього явища та його наслідків в українській сімейній етнокультурній традиції, конкретизація провідних чинників насильства в сім'ї на основі використання надбань емпіричних досліджень у громаді.

Загалом сімейне насильство – явище досить поширене в усьому світі і в усіх прошарках населення. Домашні тирані і деспоти – це належність будь-яких класів і верств, вони є серед людей з різним рівнем достатку та освіти. Жертвами домашнього насильства можуть стати представники всіх вікових, національних, соціально-економічних, освітніх, професійних, релігійних та інших груп. При цьому спільною рисою таких жертв є те, що скривдили їх люди, з якими постраждали підтримують або підтримували близькі стосунки. Феномен насильства в сім'ї існує як у найжорстокіших його проявах (убивство, зґвалтування, хуліганство), так і в менш виражених формах, за які не передбачаються кримінальне покарання чи якісь інші суспільні санкції. Зокрема, Американська медична асоціація визначає домашнє і подружнє насильство як *тривалу* образливу поведінку, що полягає у завданні фізичної, психологічної та (або) сексуальної шкоди людині, а відтак підриває її психічне і фізичне здоров'я.

За результатами досліджень L. Heise, M. Ellsberg, M. Gottmoeller, у різних країнах частка потерпілих жінок від сімейного насильства коливається в межах від 10 до 50%. Окрім жінок, типовими жертвами сімейного насильства також є діти. Так, у США кілька років тому було зареєстровано понад мільйон випадків поганого поводження з дітьми; у Росії щорічно 17 тисяч дітей стають жертвами насильницьких дій, з них приблизно 2 тисячі – жертвами вбивств. В Україні минулого року від різноманітних протиправних дій дорослих постраждало майже 7 тисяч дітей. Найбільше потерпають від домашньої тиранії діти віком до 10 років. У нашій країні відомо про існування близько 2 мільйонів неповних і проблемних сімей, де дорослі постійно перебувають у пошуках роботи, шматка хліба для себе і своїх дітей. Приблизно 60 тисяч сімей, де зростає понад 150 тисяч підлітків, офіційно вважаються неблагополучними [1, с. 17], а відтак

потрапляють у групу ризику щодо виявів насильства у сімейних стосунках. Зазвичай сімейне насильство в різних його проявах є провідною причиною більшості розлучень, нерідко штовхає насильника навіть на вбивство, породжує дитяче самогубство, безпритульність, провокує схильність членів сім'ї до зловживань наркотиками, алкоголем, до аморальної поведінки, зумовлює зростання злочинності.

Тому на часі аналіз основних підходів вітчизняних і зарубіжних дослідників до вивчення проблем насильства в сім'ї та формування на цій основі узагальненої системи соціально-психологічних детермінант його виникнення. Така система детермінант, звичайно, не може претендувати на цілковиту повноту, однак вона буде корисною в подальших наукових розвідках, зможе слугувати основою гендерної практики вихователів у сфері запобігання сімейному насиллю.

Існує низка теоретичних парадигм, у яких розглядається комплекс детермінант, що зумовлюють насильство в сім'ї. Під **макрочинниками** – причинами та умовами поширення сімейного насилля насамперед розуміють певні процеси і явища, які відбуваються на рівні соціальної структури суспільства. Так, *причини* – це ті процеси і явища, що безпосередньо породжують насильство в сімейних взаєминах, а *умови* впливають на це опосередковано, полегшуючи дію причин. Вважають, що дія чинників на макрорівні змінюється залежно від конкретних політико-правових, культурних, моральних, соціально-економічних, демографічних та інших умов. Зокрема, насильство впливає з владних відносин, зумовлених соціальною структурою і гендерною культурою суспільства, коли жінка посідає підпорядковане становище, а її соціально-економічний та правовий статус зневажається. Тому представники *соціально-історичного підходу* для виявлення факторів ризику щодо виникнення сімейного насилля роблять акцент на аналізі процесу гендерної соціалізації в спільноті, дають насильству соціокультурне пояснення (Ш. Берн, Д. Зіммерман, М. Кле, І. Кон, В. Кган, І. Кльоціна, М. Палуді, К. Уест, Д. Майєрс, Л. Тьомкіна та ін.).

Гендерна соціалізація як типовий процес визначається соціальними умовами, залежить від етнічних, класових, культурних відмінностей, пов'язана із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки; як одиничний процес гендерна соціалізація передбачає індивідуалізацію особистості в контексті вироблення нею власної чоловічої чи жіночої лінії поведінки, набуття особистого життєвого досвіду. Тому параметри, за якими люди оцінюють і сприймають свою гендерну роль, частково є фізичними, а частково – соціокультурними. Маскулінні і фемінні елементи наявні у кожній людини, навіть якщо її домінуюча ідентичність більш схильна до того чи

іншого типу. Тому відмінності в поведінці між чоловіками і жінками мають здебільшого кількісний характер.

До основних агентів гендерної соціалізації належать сім'я, навчально-виховні заклади, однолітки, ЗМК, значущі інші (кумири, учителі, друзі), етнос, регіональні умови, країна, держава, національна сексуальна культура. Як відомо, складовими гендерної/сексуальної культури будь-якого етносу є: ціннісні орієнтації та настановлення, у світлі яких люди сприймають і конструюють гендерну поведінку; соціальні інститути, в яких відбуваються і якими регулюються міжстатеві взаємини (наприклад, форми шлюбу і сім'ї); культурні символи, в яких осмислюється сексуальність, уявлення про природу статевого диморфізму і статевої диференціації; нормативні заборони і приписи, що регулюють статево поведінку; обряди і звичаї, за якими оформляються відповідні дієства (шлюбні обряди, ініціації, оргаїстичні свята і т. ін.). Ці складові культури засвоюються людиною і передаються від покоління до покоління в кожному етносі за допомогою механізму гендерної соціалізації. Тому ми поділяємо погляди Ш. Берн, Т. Говорун, О. Забужко, І. Кона, В. Кравця та інших дослідників щодо важливості кроскультурних досліджень статі. Адже саме на межі міжкультурних відмінностей з'ясовується, які риси гендеру мають біологічне коріння, а які складають його культурну характеристику.

Отже, гендерний конструкт створюється на основі взаємодії біологічних, психологічних, соціальних, економічних, політичних, етичних, етнічних, правових, історичних, релігійних та духовних чинників і є важливим елементом не лише особистої, а й суспільної культури. А тому феноменологія гендеру надзвичайно варіабельна, різноманітна й багатовимірна. Науковий доробок, присвячений кроскультурним дослідженням гендеру, нашттовує на думку про те, що існує чотири аспекти гендерної етики (універсальні аспекти суспільства), в яких збігаються різноманітні за іншими показниками культури: 1) розподіл праці за статевою якістю (гендерні ролі); 2) переконання або стереотипи, пов'язані з відмінностями між жінками і чоловіками; 3) диференціальна соціалізація хлопчиків і дівчаток; 4) менша влада і більш низький статус жінки [2, с. 240].

Загалом зміст стереотипізованих уявлень про чоловіків і жінок у тому чи іншому суспільстві певною мірою відображає його психологію. Ці стереотипи мають складну структуру і поєднують у собі щонайменше чотири компоненти: особистісні риси, які вважають чоловічими або жіночими; типові для статі види діяльності, статовспіввідносні професії та соціальні ролі, а також оцінку зовнішніх даних.

На основі аналізу наукової літератури можна також виділити два основні діючі в суспільній свідомості та суспільній моралі типи гендерних настановлень і стереотипів – патріархатні і феміністські. Для *патріархатних* настановлень характерні такі особливості: 1) переконання, що в суспільних і сімейних відносинах має існувати строгий розподіл чоловічих і жіночих ролей; 2) погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї і суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; 3) переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я і кохання – основні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків; 4) віддання переваги сімейним стосункам, у яких чоловік є главою, робить основний внесок у бюджет сім'ї; 5) приписування жінці як головної її ролі в суспільстві тільки ролі матері; 6) осуд жіночої поведінки, в якій домінують орієнтації на самореалізацію поза сім'єю, кар'єру, професійні досягнення; 7) уявлення, що патріархатна модель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями статей; 8) засудження рівних прав жінки і чоловіка. Патріархатні моральні, культурні норми, погляди, уявлення та оцінки, що регулюють сімейні взаємини, домінуюча позиція чоловіків у суспільних відносинах, на думку представників *соціокультурного підходу*, є основним підґрунтям, яке провокує насильство як у міжстатевих стосунках взагалі, так і в сім'ї зокрема. Тому в документі ООН “Стратегія боротьби з насильством у сім'ї” зазначається, що джерела насильства полягають у соціальній структурі та комплексі цінностей, традицій, звичаїв і поглядів, що стосуються нерівності чоловіків і жінок, переносяться в соціокультурну площину. Так, у чоловіків, які вчиняють і (або) підтримують практику насильства у міжстатевих стосунках, було виявлено традиційні гендерно-рольові настановлення [1, с. 4]. Сексизмські забобони і стереотипи (у професійному спілкуванні, шлюбно-сімейних стосунках, освіті, вихованні та ін.) з дитинства впливають на свідомість і поведінку людей, ділять їх на “своїх” і “чужих”, на “повноцінних” чоловіків і “неповноцінних” жінок, приписують їм залежно від статі певні психологічні якості, норми поведінки, рід занять, професії тощо. У традиційному суспільстві не особистість, а біологічна стать здійснює вирішальний вплив на життя людини [3, с. 667].

Феміністські, егалітарні настановлення, що актуалізувались у світі з ХХ ст., натомість охоплюють такі аспекти: засудження використання біологічних статевих відмінностей як обґрунтування строго закріпленого, підпорядкованого становища жінки в сім'ї і суспільстві; несприйняття існування в сім'ї і суспільстві строго закріплених чоловічих і жіночих ролей; засудження розподілу сфер суспільного життя на чоловічі і жіночі; визнання, що жінки і чоловіки в сучасному соціу-

мі мають неоднакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан є несправедливим; прийняття образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, упевненість у собі, прагнення до свободи і незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; упевненість, що для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар'єра, розкриття власних можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; віддання переваги сімейним відносинам, які не зобов'язують жінку всю себе віддавати турботі про інших; забезпечення рівної участі батька і матері в житті дитини; осуд ставлення до жінки як до об'єкта різних форм сімейного насильства; несприйняття подвійних моральних стандартів оцінювання поведінки чоловіків і жінок; переконання в необхідності глибокого усвідомлення жінками принизливості свого підпорядкованого становища в сім'ї та суспільстві, потреби гендерної рівності [4, с. 56–57].

Загалом гендерна рівність передбачає обов'язковість урахування характерних для жінок і чоловіків відмінних рис, пов'язаних із належністю до того чи іншого соціального класу, з віросповіданням, етнічною належністю, расою; соціальне рівноправ'я чоловіків і жінок не повинно ігнорувати наявних біологічних і психологічних відмінностей і заперечувати доцільність їх врахування у розподілі ролей у суспільному житті.

У контексті завдань нашого дослідження доцільно проаналізувати наукові підходи до гендерної соціалізації особистості в умовах української етнокультури. Зокрема Т. Говорун, О. Забужко підкреслюють, що українська етнокультура розкриває глибинні, архетипові уявлення про фертильність, чуттєвість, зближення, сутність парубання та продовження роду. У свідомості українців стать є половинним буттям, а смисл сімейного життя – у гармонійному спілкуванні з іншою половиною. У статевій свідомості українців немає місця ригідним стереотипам щодо маскулітності-фемінності [5].

Однак колективна підсвідомість українців містить й чимало інших – негативних – статеворольових настановлень, пов'язаних з національною історією та культурою: “б'є – значить любити”, “жінка небита – що хата немита” тощо. Сучасна соціально-економічна криза, що зумовила хвилю трудової міграції, також не кращим чином позначається на сім'ях і здоров'ї наших краян (особливо за умов пандемії СНІДу), посилює ймовірність деформації гендерної свідомості у їхніх дітей. Так, система експериментальних досліджень, здійснена нами на базі коломийських загальноосвітніх шкіл І–ІІІ ступенів № 2, 6 (при цьому загальна вибірка дослідження становила 76 сімей, у тому числі 38 благополучних і 38 неблагополучних через застосування насильства у взаєминах), у яких виховується 80 дітей

підліткового віку, підтвердила дезадаптуючий вплив сімейного насилля на психологічний розвиток особистості дитини.

За *системно-сімейним (мікроорієнтованим) підходом* до проблеми насилля та проблемної сім'ї (Ю. Альошина, О. Бондарчук, А. Варга, С. Ковальов, Ф. Кован, К. Кован, В. Сатір, Е. Ейдемільер, В. Юстіцік та ін.) наголос робиться на чинниках, що детермінують і спрямовують насильство на міжособистісному рівні сімейної соціальної взаємодії: порушення комунікації в сім'ї, бажання самоствердитися за рахунок інших або використати близьких людей для отримання певних вигод, невміння розв'язувати суперечності в сім'ях, вести цивілізований діалог, не опускаючись до деструктивного рівня конфліктної ситуації, зловживання владою, нерівність у правах членів родини (особливо дітей), дія суворих покарань і правил примусового характеру та ін. Перераховані ознаки властиві домінарній (тоталітарній) сім'ї, яка найбільш поширена в патріархальній культурі.

Інший – партнерській (демократичній) – сім'ї притаманні гнучкі правила розпорядку, розподілу економічної відповідальності, домашньої роботи та обов'язків на засадах рівноправності, повага до особистого життя членів сім'ї, демократичний стиль виховання дітей та ін. Такі стосунки базуються на ціннісно-орієнтаційній єдності та функціонально-рольовій узгодженості, що дає змогу ефективно залагоджувати кризові ситуації в сім'ї, розширює можливості для повноцінного розвитку дітей, їхньої підготовки до відповідального батьківства та життя в громадянському суспільстві [6; 7].

Сучасні зрушення в українській гендерній культурі, а відтак у суспільній свідомості у ставленні до насильства в сім'ї нерозривно пов'язані зі змінами в системі гендерного порядку. Усе більшого поширення набуває демократичний тип сім'ї, спостерігається перехід до більш ефективних подружніх стосунків – партнерських (біархатних), егалітарних, до демократичного стилю виховання дітей.

Висновки. На підставі узагальнення і систематизації наявних вітчизняних та зарубіжних соціально-психологічних досліджень можна виокремити такі соціокультурні і гендерні детермінанти поширення феномена насильства в сім'ї:

- тривала соціально-економічна криза, низька якість життя, безробіття, екологічні чинники, негативні демографічні процеси (зниження народжуваності, тривалості життя, якості генофонду, погіршення здоров'я);

- духовна деградація, нехтування християнськими і загальнолюдськими цінностями, криза моральності, стан аномії, лібералізація статевої моралі; руйнація та зникнення позитивних сімейно-шлюбних традицій (відданість одному шлюбу на все життя, необхідність його ре-

естрації і церковного освячення; визнання місії батьківства, багатодітності як сенсоутворювальних життєвих цінностей, неприпустимість абортів, осуд позашлюбних народжень, подружньої зради, інцесту тощо);

- патріархатні, авторитарні традиції, поширення хибних гендерних стереотипів, гендерна нерівність у суспільстві; сексизм;

- слабка дієвість системи матеріальної допомоги сім'ям, які її потребують, загалом значна матеріальна залежність жінок від чоловіків;

- поширеність у ЗМК, перш за все на телебаченні, пропаганди насильства і жорстокості, деструктивний вплив низькопробної відеопродукції, доступність порнографії;

- поширення алкоголізму (на основі збільшення виробництва і споживання алкоголю на душу населення) та наркоманії, зниження віку початку вживання психотропних речовин, відсутність дієвих законодавчих обмежень алкоголізації дітей, молоді, населення загалом;

- укорінення в суспільній свідомості цільового настановлення на індивідуальне виживання, слабкість або відсутність соціальних ідеалів;

- функціональна неспроможність сім'ї як соціального інституту, зростання кількості дисфункціональних сімей; невігластво батьків у сфері психолого-педагогічних засад виховання та особистісна незрілість, неготовність до відповідального батьківства; низька культура міжособистісних взаємин, комунікації та урегулювання конфліктів у сім'ї;

- тривале приховування існування проблеми, заспокоювання себе – “і в інших сім'ях так”, “соромно сміття з хати виносити, адже свої, рідні кривдять” і т. ін.;

- неналежна поінформованість громади щодо хибного впливу сексизму, гендерно-рольових стереотипів;

- соціальна, юридична і психологічна незахищеність жертви; віктимна позиція особистості скривдженого (“б'є – значить любить”, “така жіноча доля”, комплекс вини, “б'є – значить є за що” і т. ін.);

- недотримання, незнання (або невизнання) насамперед батьками прав дитини відповідно до Міжнародної конвенції про права дитини та інших документів;

- недостатня фахова компетентність вихователів у питаннях гендерної політики, психології, педагогіки, гендерного законодавства та особливостей роботи із сім'єю за умов суспільної кризи;

- криза маскулітності, різкий злам традиційних гендерно-рольових стандартів та очікувань; небажання або неспроможність чоловіка бути годувальником у сім'ї (алкоголізація, найнижча тривалість життя в Європі, настановленість на безшлюбність тощо);

– строга дихотомічна диференціація ролей у сім'ї; панування традиційно-стереотипного, а не індивідуального, особистісно орієнтованого підходу до розподілу цих ролей.

Діяльність за соціальним проектом “Запобігання насильству в сім'ї” (2009–2010 роки) Коломийсько-Чернівецької єпархії УГКЦ і Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника сприяла консолідації зусиль різних соціальних інституцій, фахівців у створенні засад профілактики, виявлення фактів жорстокості в сім'ях, актуалізації громадського осуду кривдників й соціального захисту жертв родинного свавілля та організації гендерної просвіти населення [6]. Адже олюднення взаємин у сім'ї як завдання гендерного розвитку суспільства вимагає посилення їхнього аксіологічного ядра – християнських моральних цінностей, етичних поглядів у позитивному векторі української етнокультурної традиції міжособистісних стосунків у сім'ї.

Література

1. Бова А. А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї / А. А. Бова // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 15–25.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с.
3. Всемирная энциклопедия : Философия XX век / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современный литератор, 2002. – 976 с.
4. Кравець В. Гендерна педагогіка : навч. посіб. / В. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
5. Говорун Т. Стать та сексуальність : психологічний ракурс : навч. посіб. / Т. Говорун, О. Кікінежді. – Тернопіль : Богдан, 1999. – 384 с.
6. Сім'я – територія без насильства : наук.-метод. зб. / за ред. З. Юрченко, Л. Бірчинської. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2010. – 172 с.
7. Sharpe D. An Examination of Variables From a Social-Developmental Model to Explain Physical and Psychological Dating Violence / D. Sharpe, J. K. Taylor // Canadian Journal of Behavioural Science. – 1999. – Vol. 31. – № 3. – P. 165–175.

© Юрченко З. В.